

ABDURAUFI FITRAT ASARLARIDA (“HIND SAYYOHI BAYONOTI”, “ABULFAYZZON”) IJTIMOYIY-SIYOSIY TANQID VA MILLIY O‘ZLIK MASALASI

Urunov Shoxijahon Jamshidovich

Buxoro davlat universiteti tarix mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

urunovshoxijahon@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6801-7496>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19881693>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-aprel 2026 yil

Ma’qullandi: 27-aprel 2026 yil

Nashr qilindi: 29-aprel 2026 yil

KEYWORDS

Abdurauf Fitrat, “Hind sayyohi bayonoti”, “Abulfayzzon”, ijtimoiy-siyosiy tanqid, milliy o‘zlik, jadidchilik, feodalizm tanqidi, Buxoro amirligi tarixi, dramaturgiya, ma’rifatparvarlik.

ABSTRACT

Ushbu maqolada XX asr boshlaridagi o‘zbek jadid adabiyoti va ijtimoiy-siyosiy harakatining yetakchisi Abdurauf Fitratning “Hind sayyohi bayonoti” qissasi va “Abulfayzzon” dramasida ijtimoiy-siyosiy tanqidning badiiy ifodasi hamda milliy o‘zlik muammosining yoritilishi tarixiy-tadqiqiy jihatdan tahlil etiladi. Fitratning bu asarlari Buxoro amirligi va Ashtarxoniyalar sulolasining tanazzul davridagi zulm, jaholat, korrupsiya va mustamlakachilikni keskin fosh etish orqali millatni ma’rifat, adolat va istiqloq sari chorlaydi. Tadqiqotda asarlarning tarixiy konteksti (jadidchilik harakati, 1917-1924 yillardagi siyosiy voqealar), obrazlar tizimi, dramatik va satirik uslublar qiyosiy usulda o‘rganiladi. Natijada, Fitrat ijodining milliy uyg‘onish va zamonaviy O‘zbekiston milliy o‘zligini shakllantirishdagi dolzarb ahamiyati asoslanadi.

Abdurauf Fitrat (1886-1938) o‘zbek milliy uyg‘onish davrining buyuk ma’rifatparvari, dramaturg, publitsist va olimi sifatida o‘zbek adabiyoti va ijtimoiy-siyosiy fikr tarixida alohida o‘rin egallaydi. Uning ijodi jadidchilik harakatining g‘oyaviy asosini tashkil etib, feodal zulm, jaholat va mustamlakachilik sharoitida milliy o‘zlikni tiklash va taraqqiyot g‘oyalarini ilgari surgan.

Prezident Shavkat Mirziyoyev jadidlar merosini yuqori baholab, shunday ta’kidlagan: “Jadidlar g‘oyasi – Yangi O‘zbekiston strategiyasi bilan har tomonlama uyg‘un va hamohangdir. Bu kimgadir yoqadimi yoki yo‘qmi, xalqimiz jadid bobolarimiz ko‘rsatib bergan yo‘ldan og‘ishmay borishi kerak”¹. Bu so‘zlar Fitrat ijodining bugungi kun uchun ham qanchalik muhimligini isbotidir.

“Hind sayyohi bayonoti” va “Abulfayzzon” asarlari Fitratning satirik-nasriy va dramatik ijodining cho‘qqisi hisoblanadi. Birinchisi Buxoro jamiyatining iqtisodiy, siyosiy va madaniy illatlarini Hind sayyohi ko‘zi orqali keskin tanqid qilsa, ikkinchisi XVIII asr Buxoro xonligining tanazzulini tarixiy drama shaklida gavdalantiradi.

¹ Shavkat Mirziyoyev. *Jadidlar g‘oyasi — Yangi O‘zbekiston strategiyasi bilan har tomonlama uyg‘un va hamohang* // Nutq, 2023-yil 22-dekabr. – Toshkent.

Fitratning hayot yo'li va ijodi Buxoro amirligidagi siyosiy-iqtisodiy inqiroz bilan chambarchas bog'liq. 1886-yilda savdogar oilasida tug'ilgan Fitrat Mirarab madrasasida tahsil olgan, 1909-yilda Istanbulda o'qigan va usuli jadid maktablarini ochishda faol ishtirok etgan. 1917–1924-yillarda “Yosh buxorolilar” harakati, “Chig'atoy gurungi” tashkiloti va Buxoro Xalq jumhuriyati Maorif noziri lavozimlarida ishlagan. Ammo 1923-yilda Moskvaga surgun qilingan paytda “Abulfayzxon”ni yozgan. (Boltaboyev, 2022, b. 5–15).

Tadqiqot tarixiy-tadqiqiy, matn tahlili va qiyosiy usullarga asoslanadi. Birinchi usul orqali asarlarning yaratilish tarixi va ularning Buxoro amirligi, Ashtarxoniyalar, Mang'it sulolalari o'rtasidagi siyosiy burilishlar bilan bog'lanishi ochib beriladi. Matn tahlili usuli “Hind sayyohi bayonoti”dagi satirik obrazlar va “Abulfayzxon”dagi dramatik konfliktlarni chuqur o'rganishga imkon beradi. Qiyosiy metod ikki asarni bir-biri bilan va jadidchilikning boshqa namunalari (“Munozara”, “Yurt qayg'usi”) bilan solishtirish orqali Fitratning tanqid uslubining evolyutsiyasini aniqlaydi. Manbalar sifatida Fitratning asl matnlari (Boltaboyev tahriridagi “Tanlangan asarlar”), Boltaboyevning risolasidagi tahlillar va tarixiy hujjatlar (F.Xo'jayev, S.Ayniy ishlanmalari) qo'llanilgan. Tadqiqot empirik va analitik jihatlarini birlashtiradi.

“Hind sayyohi bayonoti” Fitratning nasriy ijodidagi muhim asar bo'lib, 1912-yilda fors tilida, keyin o'zbekchaga tarjima qilingan. Boltaboyevning ta'kidlashicha, asar “roman uslubida yozilgan” bo'lib, “Munozara”dan farqli o'laroq, mavzu doirasi ancha keng (Boltaboyev, 2022, b. 42–43). Hind sayyohi obrazi orqali muallif Buxoro amirligining butun ijtimoiy-siyosiy hayotini keskin tanqid qiladi: xalqning qashshoqligi, harbiy nozirlarning intizomsizligi, ekologik muammolar (shahar va qishloqlarning ifloslanishi), sog'liqni saqlash tizimining zaifligi, sanoat va hunarmandchilikning tanazzuli, qozixonalaridagi noshar'iy qoidalar, yo'l qurilishi va temir yo'llar masalalari – hayotning barcha sohalari islohgga muhtoj ekanligi ochib beriladi.

Ijtimoiy tanqid asarda uch toifaga bo'lingan aholi (ulamolar, umarolar va fuqarolar) orqali ifodalanadi. Ulamolar jaholat va fitna bilan mashg'ul, amaldorlar pora va aysh-ishratga berilgan, qozilar esa shariat o'rniga noshar'iy qoidalarni qo'llaydi. F.Xo'jayevning fikricha, asar “amirlikning chirik sistemasini ochib bergan.”² Siyosiy tanqid esa mustamlakachilik va feodal zulmning millatni ezishini fosh etadi. Sayyoh tilidan milliy o'zlik masalasi ko'tariladi: millat ma'rifat va birlik orqali ozod bo'lishi kerak. Fitrat milliy o'zlikni faqat o'tmish merosida emas, balki zamonaviy ilm, ona tili va adolatli boshqaruvda ko'radi. Bu g'oya jadidchilikning asosiy dasturini aks ettiradi va asar Buxoro afkori umumiyasiga katta ta'sir ko'rsatgan (Boltaboyev, 2022, b. 43).

Tarixiy jihatdan, asar 1910-yillardagi Buxoro inqirozi (amirlikning iqtisodiy tanazzuli, rus mustamlakachiligi bosimi) fonida yozilgan. Fitrat Istanbul tajribasidan foydalanib, usuli jadid g'oyalarini targ'ib qiladi. Natijada, asar yashirin tarqalib, jadid harakatini kuchaytirgan.

“Abulfayzxon” Fitrat dramaturgiyasining cho'qqisi bo'lib, 1924-yilda Moskvada yozilgan. Asar Ashtarxoniyalar sulolasining so'nggi vakili Abulfayzxonning taxti va tanazzulini tasvirlaydi. Boltaboyev ta'kidlaganidek, drama Buxoro tarixidagi keskin burilish – Mang'it amirlarining Nodirshoh yordamida hokimiyatga kelishini ko'rsatadi (Boltaboyev, 2022, b. 59). Bu Fitratning o'zi Buxorodagi lavozimlardan 1923-yilda chetlatilgani bilan paralleldir va siyosiy tanqidni

² Xo'jayev, F. Buxoroda inqilob va O'rta Osiyoning milliy chegaralanishiga doir // *Tanlangan asarlar*. Uch tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – B. 98–99.

kuchaytiradi. Dramada ijtimoiy-siyosiy tanqid despotizm va fitna orqali ifodalanadi: xon saroyidagi beklar va ulamolar o'rtasidagi qirg'inlar, hokimiyatning vahshiy mohiyati ("Podshohlik – qon bilan sug'orilaturg'on bir o'g'ochdir") fosh etiladi. Abulfayzxon obrazi orqali feodal tuzumning ichki ziddiyatlari, xalq manfaatlarini unutgan hokimiyatning halokati ko'rsatiladi. Siyosiy tanqid gumanistik g'oyalar bilan uyg'un: ayollar huquqlari (Qurvonbibi obrazi), adolat va erkinlik masalalari ko'tariladi.

Milliy o'zlik masalasi tarixiy o'tmish orqali hozirgi milliy tanazzul sabablarini ochadi. Fitrat xonlik tuzumining "vahshiyona mohiyati"ni tanqid qilib, millatni ma'rifat va adolatli boshqaruvga chaqiradi. Asar so'ngidagi xayoliy Siyovush so'zlari "qora va kir taxt"ga nisbatan Fitratning hukmi sifatida qabul qilinadi (Boltaboyev, 2022, b. 60). Tarixiy kontekstda drama 1920-yillardagi sovet davridagi siyosiy tozalashlar va jadidlar ta'qibini ramziy aks ettiradi. "Abulfayzxon" o'zbek dramaturgiyasida birinchi tragediya sifatida Shekspirona uslubni olib kelgan.

"Hind sayyohi bayonoti" va "Abulfayzxon" o'rtasidagi umumiy jihat – feodal zulm va jaholatning keskin tanqidi. Birinchisida satirik sayyoh orqali zamonaviy illatlar fosh etilsa, ikkinchisida tarixiy drama orqali o'tmish misolida hozirgi dardlar yoritiladi. Qiyosiy tahlilda: "Hind sayyohi" publitsistik-satirik uslubda, "Abulfayzxon" dramatik konflikt va tragik kulminatsiyaga asoslangan. Ikkalasida ham milliy o'zlik ma'rifat va birlik g'oyalari bilan bog'lanadi.

Tarixiy jihatdan, ikki asar 1910–1920-yillardagi Buxoro va Turkiston siyosiy inqirozini aks ettiradi: amirlik tanazzuli, rus mustamlakachiligi, keyin sovet tuzumi. Fitrat ijodi jadidchilikning "milliy ozodlik, ta'lim islohoti va adolat" dasturini mustahkamlaydi. Zamonaviy ahamiyati shundaki, Fitrat asarlari bugungi milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirishda ilhom manbai hisoblanadi.

Xulosa. Abdurauf Fitratning "Hind sayyohi bayonoti" va "Abulfayzxon" asarlari o'zbek adabiyotida ijtimoiy-siyosiy tanqid va milliy o'zlik masalasining yorqin namunalaridan biri bo'lib qolmoqda. Birinchisida satirik uslub orqali Buxoro amirligidagi zulm, jaholat va korrupsiya keskin fosh etilsa, ikkinchisida tarixiy drama shaklida feodal despotizmning ichki ziddiyatlari va tanazzul sabablari ochib berilgan. Ikkala asarda ham Fitrat tanqidni faqat illatlarni ko'rsatish uchun emas, balki millatni ma'rifat, adolat va ozodlik sari chorlash vositasi sifatida qo'llagan.

Fitrat ijodi jadidchilik harakatining g'oyaviy asosini mustahkamlagan bo'lib, milliy uyg'onish jarayonida muhim rol o'ynagan. U milliy o'zlikni o'tmish merosida emas, balki ilm, ona tili, adolatli boshqaruv va xalq manfaatlariga asoslangan yangi jamiyatda ko'rgan. Bugungi kunda ham Fitrat merosi milliy istiqlol ruhini saqlash va mustahkamlashda, yosh avlodni vatanparvarlik va ma'rifatparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Shunday qilib, Fitratning bu ikki asari nafaqat o'tgan asr boshidagi ijtimoiy-siyosiy voqelikni aks ettiradi, balki bugungi O'zbekistonning milliy o'zlik va taraqqiyot masalalariga ham dolzarb javob beradi. Uning ijodi shuni ko'rsatadiki, chinakam tanqid – bu nafrat emas, balki xalq va Vatan oldidagi chuqur mas'uliyat va muhabbat ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev, Sh. M. Jadidlar g'oyasi — Yangi O'zbekiston strategiyasi bilan har
2. tomonlama uyg'un va hamohang // Nutq. – Toshkent, 22-dekabr 2023-yil.

3. Fitrat, A. Tanlangan asarlar: 5 jildlik. – Toshkent: Fan, 2000–2006.
4. Boltaboyev, H. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – 144 b.
6. Xo'jayev, F. Buxoroda inqilob va O'rta Osiyoning milliy chegaralanishiga doir // Tanlangan asarlar. Uch tomlik. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1978. – B. 98–99.

